

מאפיינים בשיטת פסיקתו של הגר"י קאפח זצ"ל בבית הדין

הרב שלמה דייכובסקי

זכיתי וישבתי במחיצת הרב קאפח זצ"ל בתקופה האחרונה לשבתו בבית הדין הגדול. אני הייתי דיין חדש שנתמנה זה עתה, והוא היה מוותיקי הדיינים. מטבע הדברים הוא ישב בראש ההרכב והוא הוביל את הדיונים בדרך המיוחדת ובסגנון המיוחד שלו. מעבר לכל התכונות הנעלות שמנו חכמי ישראל בדיינים, היו בו גם תכונות שיפוטיות, מזג שיפוטי שקשה לראות במקרים אחרים, שקט נפשי, בירור הלכתי נוקב ועמוק של כל נושא ונושא, ירידה לשורשי הדברים, לשורשי העובדות, ומתן פסק דין כמעט על אתר, במהירות וללא השהייה.

הרב קאפח זצ"ל ראה את עצמו, מבחינה מסוימת, כממשיך שושלת הזהב של הרמב"ם. יהדות תימן קיבלה על עצמה את הרמב"ם כמרא דאתרא וכפוסק הלכות, אשר על פיו ישק כל דבר, והרב קאפח נאמן למסורת זו, ראה גם כן את עצמו, כפוסק לפי דעת הרמב"ם, גם במקום שחכמי ישראל האחרים נחלקו עליו. הדבר מצא ביטוי בשני תחומים: האחד בתחום של דיני משפחה, דיני נשים או ספר נשים של הרמב"ם, והאחר בתחום של חושן משפט, ספר קנין והלכות מכירה.

א. דין מורדת

הדבר האחד נגע לתחום הבעייתי מאוד של מורדת. כידוע, לפי ההלכה ישנם שני סוגים של מורדת: יש מורדת מסוג "מאיס עלי", ויש מורדת מסוג של "בעינא ליה ומצערנא ליה". בעוד שלגבי מורדת מסוג של "בעינא ליה ומצערנא ליה" ישנן סנקציות לא מעטות שניתן להפעיל כלפיה, הרי בתחום של מורדת מסוג "מאיס עלי", אין בעצם סנקציות שניתן להפעילן. בדרך כלל, מקרים כאלה נגמרים כמעט ב"שב ואל תעשה" או ב"ירעו עד שיסתאבו". בתי הדין נהגו בעבר לקבוע במקרה שהאשה מואסת בבעלה, שמצווה לגרש. בתי דין מעטים הגיעו לחיוב לגרש, ואילו הרב קאפח, הלך בשיטת הרמב"ם, אשר קבע:

אם אמרה: 'מאסתיהו!' — כופין אותו לגרשה, לפי שאינה כשבויה שתבעל לשנואי לה.¹ אמנם הפוסקים האחרים חלקו על הרמב"ם, דבריהם מבוארים ב"מגיד-משנה" במקום. ה"כסף-משנה" גם כן מגיע לאותה מסקנה, וכך נפסק ב"שולחן ערוך", שאין כפייה בסוג "מאיס עלי". כפי שאמרת, התוצאה היא עגומה למדי; נשים לא מעטות נשארות עגונות, כאשר ברור לחלוטין שהן מואסות בבעל, ואף על פי כן, הבעל ממאן ומסרב לגרש. שיטת הרמב"ם היא היחידה המאפשרת לסיים את המערכה בין בני הזוג, ובמקרה כזה של מאיסות מוחלטת, ניתן לכפות גט. אמנם בתי הדין, בדרך כלל, אינם פוסקים כהרמב"ם, אבל בחלק גדול מן התיקים פסק הדין ניתן לא על יסוד ארגומנט אחד, אלא יש בכל תיק מספר מרכיבים, מה שנקרא בשפת ההלכה "צירופים". תמיד ניתן לצרף את דעת הרמב"ם כדעה שניתן לכוף, ועל יסוד זה במקרים שישנם מרכיבים נוספים, ובצירוף דעתו של הרמב"ם ניתן להגיע לכפייה. זכורים לי מקרים אחדים, שהרב קאפח עמד בהם על דעתו לפסוק כדעת הרמב"ם בנושא הזה, וגם הדיינים האחרים שישבו בהרכב ראו את הדברים נכוחים, כאשר ניתן היה לצרף גם מרכיבים הלכתיים נוספים. בכך נמצא פתרון לעגונות לא מעטות. אוכל לציין שבאותם מקרים בעייתיים של זוגות נשואים מבני תימן, בעיקר כאשר הבעל היה מבני תימן, במקרים כאלו גם לדעות החולקות ניתן היה להפעיל את דעת הרמב"ם, גם אם לא היו צירופים הלכתיים נוספים.

ב. התחייבות בדבר שאינו קצוב

נושא נוסף שהרב קאפח הבלית בו את המיוחד שבו כפוסק וכממשיך דרכו ההלכתית של הרמב"ם הוא בתחום ההתחייבות בדבר שאינו קצוב, או בלשון מפורשת יותר, בנושא של הצמדה למדד יוקר המחיה. צריך לזכור שמדובר בתקופה שהמדד עלה בה באופן תלול באחוזים רבים מדי חודש בחדשו ולפעמים בהצטברות של מאות אחוזים בשנה. המשכורות לא הספיקו להדביק את עליית המדד, והתוצאה הייתה, שאדם שהתחייב למזונות והצמיד את התחייבותו לעליית המדד, נשאר הרבה פעמים במצב שמשכורתו כולה לא הספיקה לו לתשלום מזונות. הדברים מצאו ביטוי גם בתחומים כלכליים אחרים כמו משכנתאות וכדומה, וכל מי שזוכר את התקופה הזו, יודע כיצד נראו אז פני הדברים.

הרב קאפח זצ"ל הסתמך על דברי הרמב"ם בהלכות מכירה יא, טז. נאמר שם:

חייב עצמו בדבר שאינו קצוב, כגון שאמר: 'הריני חייב לזון אותך' או 'לכסות חמש שנים', אף על פי שקנו מידו, לא נשתעבד; שזו כמו מתנה היא, ואין כאן דבר ידוע ומצוי שנתנו במתנה, וכן הורו רבותי.

רבותיו של הרמב"ם הם הר"י מיגאש והר"ף. יש סוברים שגם רש"י סובר כשיטת הרמב"ם, והמהרשד"ם בסימן כ"ט קובע: "מ"מ למדנו שסברת הרמב"ם מספיקה שלא להוציא ממון". ב"שולחן ערוך", חושן משפט, סימן ס', נפסק שלא כדעת הרמב"ם. בבתי הדין נחלקו הדעות.

1. פרק י"ד מהלכות אישות, ה"ת.

רוב הדיינים נצמדו לפסק דינו של ה"שולחן ערוך", שגם התחייבות בדבר שאינו קצוב, נחשבת להתחייבות תקפה, ועל כן פסקו שהצמדה למדד תופסת.

הרב קאפח הלך בקו עקבי שבו סמך ידיו על דעת הרמב"ם. הוא מביא את דברי מרן ה"שולחן ערוך" בשו"ת "אבקת רוכל", סימן ל"ב: "הרמב"ם אשר הוא גדול הפוסקים, וכל קהילות ארץ ישראל והערביסטן והמערב נוהגים על פיו וקבלוהו עליהם לרב". ומוסיף ה"בית-יוסף" במקום אחר: "אנו אין לנו אלא דברי הרמב"ם, שכן נהגו בכל המלכות ואפילו שיהיו החולקים עליו רבים, כבר קבלוהו עליהם, כל שכן דלא מפקינן ממונא שלא מדעתו". על כן מסקנתו בפסקי דין אחדים היא לסמוך על דעת הרמב"ם בנידון, ולקבוע שהתחייבות צמודה למדד איננה תופסת. הדרך האלטרנטיבית להתאים את סכום המזונות ליוקר המחייה, אינה בהצמדה למדד, אלא בפנייה לבית הדין מפעם לפעם, כדי להתאים את המזונות ליוקר המחייה. נכון שהדבר כרוך בטרחה יתרה, גם לבית הדין וגם לצדדים, אבל טרחה זו עדיפה על פני הצמדה אוטומטית למדד, כאשר ההצמדה הזו הולכת ותופחת, ולא ניתן בשום דרך לעצור אותה. באותה מידה טוען הרב קאפח שגם המסלול האחר של הצמדה, שהיה מקובל בזמנו בבתי דין רבים, והוא הצמדה לתוספת היוקר או הצמדה למשכורת עובדי המדינה, אין לה תוקף למעשה, משום שהתחייבות הזו, היא התחייבות בדבר שאינו קצוב, והיות שכל עליית המדד ועליית המשכורת אינם דברים קצובים לדעת הרמב"ם, אין הדבר תופס מבחינת ההלכה.

כאמור, דיינים אחרים חלקו על הרב קאפח בנושא זה בטענות מטענות שונות. טענה אחת – רוב הפוסקים חולקים על הרמב"ם, וההלכה היא שלא כרמב"ם, כפי שפוסק המחבר ב"שולחן ערוך", חושן-משפט, סימן ס', סעיף ב'. טענה שניה – אין כאן דבר שאינו קצוב, משום שההתחייבות הייתה לפי סל מזונות קבוע, ולאשה ולילדים אין הבדל מה מחירו של הסל בזמן חתימת הסכם הגירושין ומה מחירו כעת. סל המזונות החודשי שעליית המדד נקבעת על פיו, הוא קבוע פחות או יותר, ואינו משתנה; ועל כן ההתחייבות לסיפוק המצרכים שסל המזונות מורכב מהם, היא התחייבות קבועה בלי שים לב למחיר של אותם המצרכים בעבר ולמחירם כיום. טענה נוספת – לא ניתן לומר "קים ליי" כשיטת הרמב"ם, משום שאין אומרים "קים ליי" כיחיד, במקום שחכמי ישראל חולקים עליו. וטענה נוספת – כאשר בית הדין פסק, הרי הפסיקה הזאת מקבלת תוקף של פסק דין, ולא ניתן לומר "קים ליי", לאחר שניתן תוקף של פסק דין.

הרב קאפח לא קיבל את כל הטענות הללו, והוא מצטט את פסק הדין של בית-דין הגדול באותו ההרכב שניתן בו פסק הדין הנוכחי. פסק דין זה ניתן בהרכבם של הרבנים גורן וקאפח, זכרונם לחיי העוה"ב, וייבדל לחיים טובים, הרב מרדכי אליהו. פסק דין אחר, שהרב קאפח מצטט אותו, ניתן על ידי אותו הרכב לבטל חיוב הצמדה למדד, לא מצד קצוב ולא קצוב, אלא משום שההצמדה היא שרירותית וגורמת לאי צדק, ועל כן הולכים אחר אומדן דעת. וכך נכתב שם:

הואיל ונראה לנו כי הענין הזה של הצמדה למדד גורם לעתים לאי צדק, והרי כלל הוא בהלכה דלעולם אומדים דעת המתחייב או הנותן, כנפסק ב'חושן-משפט', סימן

רכ"ה, וכן פסק הרמב"ם בהלכות זכייה ומתנה, פ"ו ה"א. כל זה בהתחייבות מוחלטת, כלומר, שהיא תקפה לכולי עלמא, כל שכן בהתחייבות כזו שהיא בדבר שאינו קצוב, שהיא תלויה במחלוקת ראשונים ואחרונים, ועל כן נתקבל הערעור בנושא הזה והוגבל חיוב המזונות ולא השאירו אותו בשרירות המדד.²

בר-פלוגתא הלכתי חריף של הרב קאפח בבית הדין הגדול היה הרב ישראלי זצ"ל. בספר "משפטי שאול"³ מופיעים פסקי דין שבהם נחלקו הרב ישראלי והרב קאפח, זכרונם לחיי העוה"ב. בסימן ל' באותו ספר חוזר הרב קאפח ומבסס את עמדתו נגד הצמדה גם לתוספת היוקר, והוא מדבר על נושא שהיה מקובל באותם הזמנים; הממשלה עיקרה חלק מתוספת היוקר, ועל כך הוא כותב שדבר זה הוא בגדר אונסא דלא שכיח, ובודאי לא אסיקא דעתיה שבמשך הזמן יתן לה את כל משכורתו ויחזור הוא על הפתחים. ובאופן תאורתי יכול הדבר להגיע עד לידי שיצטרך ללוות כל חודש כדי להשלים התחייבותו לגרושתו, וזה ודאי אנן סהדי שאין שום אדם מעלה על דעתו. ובפרט שמדובר כאן כאמור בהתחייבות לדבר שאינו קצוב, והתחייבות זו אינה תופסת לדעת הרמב"ם.

הרב ישראלי בדבריו החולקים טען נגד הרב קאפח טענה מסוג אחר. כשמדובר בהסכם גירושין שיש בו סעיף של מזונות, הרי ההסכם הזה תלוי בדעת אחרת, בדעתם של שני הצדדים, והאשה איננה מסכימה להתגרש אלא אם כן תקבל הבטחה גמורה להמשך קיומה. במקרים כאלו יש כאן נתינת תמורה להבטחה, להתחייבות הזו. וכאשר ישנה נתינת תמורה והדברים נעשים על ידי שני הצדדים, אין מקום לראות את ההתחייבות הזו כהתחייבות שאינה תופסת.

על כך משיב הרב קאפח שהדברים אינם נכונים. שהרי גם באותו מקרה מדובר היה במצב שהצדדים הגיעו לגירושין. בכל מקרה לדעתו של הרב קאפח כלל כלול הוא, שחזקה שאין אדם עושה מאומה בלא לקבל תמורה. ואם כן — אין לך דבר שאין לו צד שני, ואין לך התחייבות שאין בה צד שני מכנגד. והחילוק הוא בסוגי הנולד אם עלול ועשוי לעלות על הדעת, ועל דעת כן התחייב, היות שמדובר כאן באומדנה גדולה מאוד. אומדנה כזו גם בדבר התלוי בדעת שניהם היא, שאין אדם מתחייב בהתחייבות כזו שתשעבד אותו הרבה מעבר ליכולתו לאורך ימים ושנים.

על נושא זה חוזר הרב ישראלי בתשובה נוספת,⁴ והוא מוסיף בה: "מדד יוקר המחייב לא רק שאינו קצוב, אלא גם אינו צפוי, ואין לך אסמכתא גדולה מזו". במלים חריפות יוצא הרב קאפח נגד הרב ישראלי ושיטתו בנושא זה. והוא כותב: "לדבריו של הרב ישראלי בזה שהסכימה להתגרש ישנה קבלת טובת הנאה על ידי הבעל, ותמורת אותה טובת הנאה התחייב את מה שהתחייב". על כך כותב הרב קאפח עם שהוא מצטט מ"ספר יצירה":

2. פסקי דין רבניים, כרך י"א, עמ' 173 ואילך.

3. סימן ל' ובסימנים נוספים.

4. משפטי שאול, סימן כט.

"כבוד תורתו עשה את אינו ישנו, והציב עמודים גדולים מאויר שאינו נתפש". והוא מוסיף: "וכי איזו הנאה ממשית קיבל זה, לא רק לשיטת הרמב"ם שפוסק כדנא דגמרא, איך אפשר לומר שקיבל כסף או מחיר או הנאה גדולה, ולא מחלה לו מאומה, ובודאי לא נתנה לו מאומה ולא קיבל כסף ומחיר ולא הנאה. מה שהיא היתה יכולה לענותו ולסרב לקבל גט פטורין וגם לענות את עצמה יותר ממנו, כמו שאמרו חז"ל: 'טב למיטב טן דו מלמיטב ארמלו'. האם מי שאינו נוהג שיטת 'תמות נפשי עם פלשתים', עושה טובה לשכנגדו ונותן לו הנאה גדולה. ואפילו אם לא היה לה צער בכך, וכל הטובה היתה שלו, הרי זו טובה לפי מושגי אבימלך ומרעיו שאמרו ליצחק: 'וכאשר עשינו עמך רק טוב ונשלחך בשלום'. כל הטובה הגדולה שעשו עימו שלא הרעו לו ושלחוהו בשלום. והאם לזה יקרא כסף ומחיר או הנאה גדולה כזאת."

נקודה נוספת שהוא מעלה ביחס לדברי הרב ישראל הכותב לגבי השינויים שחלים עקב השינויים ביוקר המחייה, אין זה בגדר אין לו קצבה, וכותב הרב קאפח מדברי הרמב"ן המובאים ב"בית-יוסף", חושן-משפט, סימן ס, שאדם האומר: 'מידות כך וכך של חטים אני נותן בכל שנה ושנה מכאן ועד חמש שנים', כדבר שאינו קצוב הוא, שמא יוקרו החיטים הרבה. הרי שעלייה ביוקר הכלכלה מיקרי שאינו קצוב, אף שמידות החיטים קצובות וסכום השנים קצוב. סיכומם של דברים: מסקנתו של הרב קאפח ברורה; אין תוקף להתחייבות הצמודה למדד יוקר המחייה. ומוסיף הרב קאפח מתוך ידיעה שבתי הדין האחרים אינם פוסקים כמוהו:

ומה שכבוד תורתו כתב: 'וכבר נהגו כל בתי דינים בזמנינו לתת תוקף לפסקי דין שכאלה', איני יודע אם רשאים לנהוג נגד כל הראשונים. ובכל אופן אנא מתניתא קאמינא.

גם הרב גולדשמיט זצ"ל שישב בראש אותו הרכב כותב:

דעתי כדעת הגר"ש ישראלי, שהתחייבות כגון זו היא בעלת תוקף לפי הדין, ומחייבים על פיה כפי שפוסקים כל בתי הדין בישראל מקדמת דנא ועד היום הזה.

אכן הנושא נשאר במחלוקת, וכיום דומני שבתי הדין ללא יוצא מן הכלל לא קיבלו את דעתו של הרב קאפח. הצמדה למדד היא תופעה מצויה מאוד, והדבר נעשה בבתי הדין דרך שגרה. נכון שיש להבדיל בין עליית המדד בשנים האחרונות לבין עליית המדד בתקופתו של הרב קאפח, שאז באמת היה מדובר ביוקר לא מצוי, בעלייה תלולה ביותר כאשר המצב הגיע לידי כך שאדם נאלץ היה להוציא את כל משכורתו ולעתים גם למעלה ממנה, כדי להשלים ולמלא את התחייבותו הצמודה למדד. כיום המדד עולה טיפין טיפין, ישנם חודשים שבהם המדד יורד. דומני שגם הרב קאפח לא היה עומד על דעתו במצב הקיים בימינו, כאשר עליית המדד מזערית ממש, וכאמור לעיתים המדד יורד ואינו עולה, וכתוצאה מכך גם התחייבותו הצמודה יורדת ואינה עולה.

כאשר הלך הרב קאפח זצ"ל לעולמו נאמרו עליו דברי הספד ושבחים רבים, הגם שהוא עצמו סלד מהספדים, סלד מאמירת שבחים, והסתפק במה שיש לו מבלי להזדקק לתהילתם של אחרים.

מבין הדברים שקראתי ושמעתי מסביב לדמותו דבר אחד נחרט אצלי. הרב קאפח נשאל בזמנו, מה היה אומר לרמב"ם אילו היה פוגש אותו, או מה היה מבקש מהרמב"ם. — הרב קאפח שהיה המפרש הגדול של הרמב"ם של "משנה-תורה", של פירוש המשניות לרמב"ם, של כתבי הרמב"ם האחרים, איגרות הרמב"ם, הוא בעצם הקדיש את כל חייו לרבי משה בן מימון — מה היה מבקש אילו היה פוגש אותו? על כך הייתה תשובתו, תשובה אופיינית לו ואופיינית לדרונו בחיים. תשובתו הייתה: "לא הייתי מבקש ממנו דבר, הייתי אומר לו רק: תודה רבה!". גם אנחנו בעצם, אם נרצה לתמצת במלים ספורות את תרומתו של הרב קאפח כחבר בית

הדין הגדול וכדיין בישראל, הייתי אומר בשתי מלים: תודה רבה!

תודה רבה לרב קאפח שהוביל את הדיונים בדרך המיוחדת שלו. תודה לרב קאפח על ההעמקה, ההבנה, ההרחבה של הנושאים ההלכתיים שנגע בהם. תודה לרב קאפח על היצמדותו לשיטת הרמב"ם כאשר במקרים לא מעטים, בעזרתו ובהנהגתו הצלחנו להתיר נשים מכלאן ולקרוא להן דרור וחופש. תודה לרב קאפח על המפעל הגדול והעצום של ההדרת ספרי הרמב"ם: "היד החזקה", פירוש המשניות, ויתר כתבי הרמב"ם שהגה בהם ואותם הנחיל לדורות במהדורה המדויקת, המהדורה המכובדת. המהדורה המיוחדת של ספרי הרמב"ם שהוצאו על ידי הרב קאפח אינה דומה לספרים שהכרנו קודם לכן, בעיקר פירוש המשניות — אור חדש על ציון תאיר, וזכינו כולנו לאורו: פירוש המשניות לרמב"ם בתרגומו מערבית של הרב קאפח. זהו אור חדש שלא היה דוגמתו. הרמב"ם בפירוש המשניות לפני הרב קאפח ומן הרב קאפח ואילך אינו אותו רמב"ם. תודה רבה לך הגאון רבי יוסף קאפח, זכר צדיק לברכה, לחיי העולם הבא. יהי רצון שתהיה מליץ יושר על כל עם ישראל.